

ԴՐՈՇԱԿ

Հ.Յ.Դ. ՌԻՒՐՈՅԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՐԱՆ
A.R.F. BURO
LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ա Ս Ա Ղ Ա Ն

Յունիս 3/15-ին, երկուշաբթի առտուն կանուխ, ժամը 3-45 (ե.), դաշնակցական երկու անձնուրացներ, ուսուցչուհի Գ Է Ռ Ր Գ և չմըշկածագի Յ Ո Վ Ս Է Փ Պոլսոյ մէջ կախաղան բարձրացան, փաշաներու, պէյերու և ոստիկաններու ներկայութեան: Առաջինը կախեցաւ, Պոլիս, Բարմաք-գափուի բարձունքին վրայ, երկրորդը կախաղան կամուրջին զուխը:

Գիակները երկար ատեն կախ մնացին հասարակութեան աչքին առջև:

Երկու երիտասարդներն ալ՝ մինչև կախաղանին գագաթը՝ անխուռով մնացին. իրենց դէմքը մահապարտի տագնապով թիւնը չունէր. ժպտուն էին և արհամարտու: Վերջին խօսքը, զոր թռաւ իրենց հոգուն խորէն, „ԿԵՑՑԷ՛ ՀԱՅԱՍՏԱՆ“ եղաւ:

Հ Ա Յ Ժ Ո Ղ Ո Վ ՈՒ Ր Գ

Առաջին անգամը չէ որ քու Յեղափոխական դաւակնութեամբ նահատակուելը կը տեսնես ազատութեան սեղանին վրայ. մի՛ վհատիր, այլ յնձուրեամբ ծափահարէ զանոնք, երկուշաբթի առաւօտ կախաղանին վրայ ձօճացող դաշնակցականներու դիակները սուլթանին բռնակալութեան մահաղղերն էին:

Ստրկածին, արիւնխալում Համիդը, իր անդոր կատաղութեան մէջ—երբ անկարող եղաւ ոստիկան խալիլի բուն սպաննիչը ձեռք ձգելու—այդ երկու քաջերէն ուղից առնել իր վրէժը:

Երկուքն ալ հաւատարիմ իրենց նշանաբանին, անվերջր պիտազրաւեցին մահը,—ԳԷՌՐԳԻ ծիծաղեցաւ կախաղանին առջև, ու ՅՈՎՍԷՓ մերժելով քահանան ու դահիճը, ձեռ-

քովը վզին անցուց չուանը „ԿԵՑՑԷ՛ ՀԱՅԱՍՏԱՆ“ աղաղակելով: Իրենց վերջին խօսքը յաւիտենական անէծք մ'եղաւ, Համիդին: Չարութեան այդ մարմնացումն դէմ: Հրէշը մոռցաւ որ այդ երկու քաջերը իրենց եղբրական մահով հազարաւոր վարանողներու կամք պիտի տային, տկարներուն ոյժ, եւ վրէժի մոլեգրն զգացուածով պիտի ձուլէին բոլոր սրտերը:

Թո՛ղ լռէ եւրոպացին, իր ստոր եւ անարդ լուսթիւնը յեղափոխականի սուրբ միայն պիտի խզէ:

Բայց քաղաքացին զայրացաւ արդարի արիւնը տեսնելով, Յեղափոխականը կատղեցաւ, եւ իր ընկերոջ վրէժը ուխտեց իր սրտին մէջ:

Ընկերներ, մեր ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ անշունչ դիակներուն առջև չկորսնցնենք մեր պաղարիւնութիւնը. մեր սուրբ Մայր-Հայաստանի ահաւոր սուգին հնչին մէկ մասն է միայն: Չկորսնցնենք մեր պաղարիւնութիւնը, չեշտակի եւ ջախջախիչ կերպով ուղղելու համար մեր վերջին հաբուածը բռնակալի գլխուն:

Արցունք ու յարգանք մեր քաջերու շիրմին, մահ դաւաճաններու, մահ բռնակալին:

ԿԵՑՑԷ՛, ԿԵՑՑԷ՛, ԿԵՑՑԷ՛ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԻՆ:

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷԻ

(„ՊՈՒՈՒՅԻԿ ՊԵՐԹ“ № 9, 19 յունիսի)

Կ ՈՒ Ի Ի Վ Ա Ն Ի Մ Է Ձ

(ՊՈՒՐՐԱՅ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ԱՂՐՈՒՐԷՆ)

Մինչև օրս Վանի նահանգը ո եւ է անկարգութենէ բացարձակօրէն զերծ կը նկատուէր: Սակայն, նահանգին կուսակալին եւ սուլթանի երկու թիկնապահներուն, Սաստիկն եւ Շէմզի փաշաներու ստորազրութեամբ պաշտօնական հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ, հայ յեղափոխականները փորձած են ամսոյս 15-ին խառնակութիւն առաջ բերել Վանի մէջ: Չարմանալին սա է, որ հինգ օր առաջ հայոց առաջնորդը, թագրի մը զրկելով տեղական իշխանութեան, կիմայնէր թէ՛ քիւրդերը հայոց վրայ յարձակելու դիտաւորութիւն ունին. թէեւ յայտնի իրողութիւն մը է, որ Վանի մէջ հազիւ քանի մը քիւրդեր կան եւ թէ կայսերական զուռը մը շարունակ կը հսկէ շուկային մէջ եւ զանազան կիտերու վրայ ալ ուրիշ զօրքեր կեցած են:

կոտորութիւնը ծագեցաւ հետեւեալ պարագաներու մէջ:
 Դեռահաս օրիորդ մը, որուն վրայէն խոռվարարական
 թղթեր գտնուեցան, ձերբակալուելով՝ իր մօրը հետ առան-
 ձին ամի մը մէջ արգիլեցաւ. քահանայ մը մասնաւոր
 թոյլտուութեամբ բանտարկեալին քով կը հսկէր: Անմիջա-
 պէս վերջը, քանի մը հայ յեղափոխականներ յանկարծակի
 յարձակեցան, քաղաքին պարտէզներուն բոլորը շրջող գի-
 շերապահ զօրաց վրայ եւ ծանրապէս վիրաւորեցին սպայ
 մը եւ զինուոր մը: Հայ խանութպանները, խօսք մէկ բրած,
 իրենց աները քաշեցան եւ իրենց դռներուն հետեւէն
 սկսան կրակ ընել փողոցէն անցնող մահմեդականներուն
 եւ զինուորներուն վրայ: Այս ամօթալի յարձակումը սաս-
 տիկ յուզում եւ իրարանցում պատճառեց, որով երկու կող-
 մէն ալ 50 հոգի սպանուեցան եւ վիրաւորուեցան»:

Յեղափոխականներուն զէնքերը դրսէն բերւած նոր ձե-
 ւի ամենալաւ զէնքեր են, Պարսկաստանի ճամբով գաղտնի
 ներս մտցած: Ծնորհիւ տեղական իշխանութեանց ձեռք
 առած ազդու միջոցներուն, կարգը վերահաստատուած է.
 մասնաւոր խիստ զգուշութիւններ ի գործ դրուեցան շը-
 ջակայ բնակիչներուն քաղաք մանելը արգելելու հա-
 մար»:

Վերջին լուրերը կը հաղորդեն թէ, Վանի մէջ խոռվու-
 թիւնը կը շարունակուի. հայերը իրենց աներուն մէջ ամրա-
 ցած են:

Ո Չ Ի Ն Չ Չ Ի Վ Ա Խ Յ Ն Ի Լ

Ժողովուրդ,

Սուլթանի պոռնիկ կառավարութիւնը յանդգնել է
 կախաղան հանել մեր երկու ընկերները:

Ներքինիների կառավարութիւնը մոլեռանդ ամբոխի
 միջոցով կոտորած անելուց յետոյ, այսօր էլ կախա-
 ղանով է կուռում մեր դէմ:

Երբզդի հարեմի բանտարկեալը տեսնելով որ ի-
 ռեն չյաջողեց Հայկական Յեղափոխութիւնը թաղել
 Հայ ժողովրդի զաւակների դիակների տակ, խեղդել
 նրան հայի արեան հոսանքի մէջ, նա այժմ կախաղա-
 նով է ուզում մեզ ահաբեկել: Կ. Պոլսի կախաղանը
 մի նոր սպառնալիք է մեզ:

Թշուառական, եթէ հազարաւոր նահատակները, ա-
 ւերակ դարձած հայրենիքը, սովը եւ քո բանտային հրե-
 շաւոր տանջանքները չկարողացան մեզ մի բոպէ ան-
 դամ կանգնեցնել, սարսափեցնել, դու քո կախաղա-
 նով ես ուզում մեզ ահաբեկել: Ոչինչ, ոչինչ մեզ
 չէ կարող վախեցնել, ոչինչ չէ կարող մեզ այլևս յետ
 նահանջել տալ մենք քեզ կը պատասխանենք: Այդ
 կախաղանները մեզ համար մի-մի յաղթական սիւներ
 են, որոնք խրախուսելու, ոգևորելու են տանջւած, տէր-
 քորի ենթարկւած ժողովրդին. այդ մարմինների իւրա-
 քանչիւր ցնցումը մի-մի ուժգին հարւած է քո մա-
 հապարտ գոյութեան, եւ դա է, որ քեզ պիտի

տապալէ ու քո անարժան դիակի վրայ կանգնեցնէ
 ազատութեան սիւնը:

Նայիր, այդ հերոսներին, ժողովուրդ, որոնք հպարտ
 ճակատով հաստատ ու անվեհեր քայլերով դիմում
 են դէպի մահ՝ դէպի կախաղան, շրջապատուած թշնամու
 սևիներով, նրանց դէմքերի վրայ փայլող ժպիտը ցոյց
 է տալիս, որ կատարել են մի վեհ պարտականութիւն.—
 նրանք իրենց զոհ են բերում ազատութեան, ու հայ-
 բնիքի փրկութեան գործին: Նայիր նրանց արհամա-
 րող հայեացքին, որ ձգում են թշնամուն ու անարգ կա-
 խաղանին, եւ «Կեցցէ՛ Հայաստան» կոչելով, փչում իրենց
 վերջին շունչը: Նայիր այդ կախաղանին, սիրտ առ,
 ոգևորւի՛ր մեր նահատակներով՝ թշնամու անարգ սի-
 նից կախած այդ հերոսներով:

Ընկերներ, դուք կատարեցիք ձեր պարտքը. դուք,
 տանջող ժողովուրդի հարազատ զաւակներ, ողջակէզ
 արիք ձեր անձը հայրենիքի սեղանին վրայ, ձեր հերո-
 սական մահով մեզ կտակեցիք՝ հաւատարիմ մնալ ա-
 զատութեան դրօշակին եւ վեժմանդի լինելը:

Դուք էք, ընկերներ, որ վերածնում, կենդա-
 նութիւն էք տալիս վերաւոր ժողովրդին, ձեր մահով
 ջարդում, փշրում էք թշնամու ստրկական շղթան ու
 ազատութիւն աւետում. ձեր յիշատակը վառ կը մնայ
 ձեր ընկերների սրտում, ձեր անունը անջնջելի հայ
 ժողովրդի տանջւած ու վերաւոր կրծքում. ձեր յիշա-
 տակը մի-մի անձեռագործ արձաններ են, որի առջև
 իւրաքանչիւրը գլուխ կը խոնարհեցնէ՝ յիշելով ձեր
 հերոսական մահը, յիշելով այն սուրբ գործը, յանուն
 որի կախաղան բարձրացաք:

Կռիւ է եւ Վանում:

Երկար ժամանակայ լարւած դրութիւնը պայթել է:
 Այս բոպէին մեր ընկերները պատնէշներ շինած
 կուռում են թշնամու դէմ, այս բոպէին Վանի փողոց-
 ներով արին է հոսում: Այգեստան կոչւած մասը
 ծածկւած է հրացանի միտով. մարդկային ճիչն ու աղա-
 ղակները խառնուած հերոս մարտնչողների խրախուսա-
 կան ձայների հետ, մրցում են հրացանների որոտում-
 ների դէմ:

Կռիւ է Վանում, կռիւ հերոսական. թշնամին այս-
 տեղ այլևս գործ չունի անգէն ու անպաշտպան ժո-
 ղովրդի հետ, այլ յեղափոխականների, քաջարի մար-
 տիկների, որոնք զէնքը ձեռին պաշտպանուում, կուռում
 են թշնամու կանոնաւոր զօրքի դէմ. երկու հակառա-
 կորդները կանգնած դէմ առ դէմ գոյութեան կռիւ
 են մղում:

Յառաջ

Մեր թշնամին օրեցօր թուլանում, ընկնում է, նա
 հիմա նստած է հրաբուխի վրայ եւ այսօր կամ վաղը
 կը ժայթքի այդ հրաբուխը իր լաւայի տակ թաղելով
 Մեծ-Ոճրագործին եւ իր բռնակալութիւնը. արդէն ա-

մեն տեղեց երևում են դրա նշանները—կուռում է Կրէտը, Մակեդոնիան, կուռում են և գրուզներն ու արարները:

Թշնամու օրհասը մօտ է, յառանջ՝ հայ ժողովուրդ, հայ յեղափոխական:

Ն Ա Մ Ա Կ Ն Ե Ր

Պ Ա Ր Ս Կ Ա - Տ Ա Ճ Կ Ա Կ Ա Ն Ս Ա Հ Մ Ա Ն Ա Գ Լ Խ Ի Յ

Կուրս Վասպուրականի Խիզան գաւառի Ա. Խաչ վանքում. Վանքի հարստահարումն ևւ աւերումն:

II

(Ա Ն Ր Ջ)

Պատգամաւորները երբ տեսան դռները բաց, անմիջապէս նշան տւին շքապատող վոհմակներին, սկսեց շուտափոյթ յարձակումը թշնամիների կողմից և այդ կուռի ժամանակ թշնամուն յաջողեց ներս խուժել վանքի դռներին: Թամը օրհասական էր, ձեռնամերձ կուռն էր այլևս տեղի ունենում մեր մէջ: Յանկարծ մի գնդակ փշրեց ձախ ծնկիս գլուխը և անցաւ, ես սկսեցի տատանւել, բայց էլի համառութեամբ դիմադրում էի: Ահոնք բանակի շիտթը, վայնասունը, աղաղակները, բացականչումներն մի սոսկացնող խլացնող ներդաշնակութիւն էին կազմել շուտապէս արիւնաներկ սրբրի, տեղերի ձայների հետ: Սահակ վարդապետը անդադար ձայն էր տալիս՝ «ծակծկեցէք տղերք, հա՛ ձեզ եմ մատաղ»: Ես չկարողացայ դիմանալ, արիւննաբամ էի լինում, աշտարակներից արդէն իջել էինք: Մեր ընկերներից 8 հոգի սուրը ձեռքներումը արեան մէջ թաւալալըր գետին ընկած ծիծաղում էին թշնամու վրայ և վերջին շունչերը փչում: Սահակ վարդապետին բռնեցին և սաղ սաղ սկսեցին կաշին քերթել: Ազնիւ, արիասիրտ ծերունին մարմնացեալ դիմադրութիւն էր դառել: «Սալփա՛, դու ես մեր շէյխին դիմադրող, նրա հրամանը չկատարող», ասում էին քրդերը, հայհոյանքների հետ. ծեծ էր, որ տալիս էին մորթաղերծ մարմին: Չբաւականացան դրանով, մեր աչքի առաջ, վանքի դրան շէյքի վրայ գլուխը կարեցին: Այդ տեսարանից վերջը արդէն մեր բացի ութ ընկածներից, մի քանիսն էլ ընկան. քրդերի մօտ 10 դիակներ էլ խառն, արիւնաշաղախ ընկել էին վանքի բազումը. բագով անցնող երեք ջրերը արեան գոյն էին ստացել: Ես յաջողեցի ինձ գցել մի խուց, ծնկիս վէրքը փաթաթեցի համար: Արիւնաբամ էի լինում սաստիկ, գլուխըս պոտոյս էր գալիս, աչքերս մթնում էին, սիրտս սկսել էր խառնել. բարեբախտաբար խուցում գտայ մի ցորենի գաղտնի հոր. ինձ գցեցի: այնտեղ. ծունկս բուրդովն ջարդեց: Վանքի ժամկոչը նկատել էր իմ հոր նետուիլը. հորի բերանը լաւ փակեց և դուրս եկաւ, ես մնացի այդ տեղ յուշած և անզգայ դուռթեան մէջ:

Կուռի վերջին օրը հոկ. 31 էր:

Կիսամեծ դուռթեան մէջ չգիտէի թէ ինչպէս են վերջացրել քրդերը իրենց հաշիւը վանքի հետ, չգի-

տէի թէ քանի ժամ է, որ է, որ ես հորում եմ գտնուում: քաղց շատ չէի զգում, որչափ ծարաւութիւն: Գուցէ չափազանցութիւն համարէ ընթերցողը, որ ասեմ՝ թէ ծարաւս անցկացնում էի թրջելով լեզուս վէրքիցս շարունակաբար հոսող արիւնից, իսկ քաղցս՝ հորի յատակում թափած ցորենի հատիկներից, որոնք գտնում էի շօշափելով: Գիշեր ցերեկ ինձ համար մի էր դառել. այնչափ ինքնակորոյս դուռթեան մէջ էի, որ չէի էլ մի ելք մտածում հորից դուրս գալու համար: Մի բարի սհաթ էր՝ երբ հորի բերանը բացեց, ժամկոչի ծանօթ ձայնը սթափեցրեց ինձ իմ ուշակորոյս դուռթիւնից, որ կը կանչէր՝ «վարդապետ, վարդապետ, սաղ ես թէ մեռեալ. թէ սաղ ես ձէն տուր»: հրեշտակ էր նա փրկարար: Չափազանց յուզելուցս հազիւ կարողացայ հասկացնել, թէ մի թուկի կտոր կախ տուր դուրս գամ:

Դուրս եկայ, վերջալոյս էր: Հենց առաջին նայածքից, ժամկոչի վրայ, ետ ետ քաշեցի, թւերդ ուր են, հարցրի: «Գրդերը տարան», պատասխանեց նա: Երկու թւերը արմունկից կտրած էին թշնամիները: Իմ հարցիս՝ թէ ինչո՞ւ կտրեցին, պատասխանեց թէ՛: «Եկեղեցոյ դռան բանալիները չտւի, ուրացայ որչափ որ պահանջեցին. վերջապէս բանալիների տեղ թւերս առին, թւերիցս զրկելուց վերջ փախայ ես մէկ ուժով մինչև մօտակայ գիւղը, պահեցի այնտեղ մինչև այսօր, որ 8 օր է անցել. շները հեռացան, ես չէի հաւատում թէ 8 օր կը լինի իմ հորում մնալը. բայց ժամկոչը չէր խաբում: Նոր դուրս եկած, իմ առաջին մտածումը եղաւ դալ քեզ հորից հանել, եթէ միայն սաղ լինէիր: Լաւ որ շուտ մտար հորը, որովհետև շատ փնտռեցին քեզ և չգտան:

Ժամկոչի հետ կային երեք գիւղացի տղերք: Նրանք իրենց հետ բերել էին ծնկիս համար մահամահեղեղ. փաթաթեցին ծունկս, լաւ կապեցին. յենեցի մի փայտի վրայ և սկսեցի ման գալ վանքումը: Ժամկոչի ձեռքերը կտրելուց վերջ, երբ տեսել էին բանալի չկայ, կտորել էին վանքի դուռը: Ներս մտանք. եկեղեցում՝ ոչինչ չկար. նա զրկել էր իր փառահեղ կարգ ու սարքից, արծաթեայ անօթները տարել, պատերի քանդակները ջարդոտել, դարպասը քանդել էին. նրմանում էր մի աւերակի. առաստաղ և կաթողիկէն փլցրել էին, սրտադող վազեցի կենաց փայտի պահարանի վրայ, որչափ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ գտայ բուրդովն անմնաս, թշնամիների պիղծ ձեռները չէին մտել ս. փայտի պահարանը. համբուրելով ծոցս դրի կենաց փայտը: Ծնկաչոք համբուրեցի այդ նւիրական եկեղեցւոյ սեղանը, քարերը, գետինը, վերջին հրաժեշտս տւի, դուրս եկանք եկեղեցիից: Միաբանութեան խուցերը, առաջնորդարանը, բուրդը տակն ու վրայ էին արել, դրադարանը նոյնպէս, որը պարունակում էր իր մէջ 1000-ի չափ ընտիր գրքեր, «Խիզանեան Ընկերութեան» քրտնաջան աշխատութեան արդիւններն էին այդ գրքերը: Աչքերիցս սկսեց հոսել արտասուքը, երբ տեսայ բուրդը մոխիր դառած: Ուսումնարանը նոյնպէս քանդել էին: «Խիզանեան Ընկերութեան» կողմից ուղարկած Տիգրան վարժապետին էլ ուսումնարանի շէյքի վրայ կտրատել էին, որը այնտեղ էր լինում բաւական ժամանակից ի վեր: Յետոյ պատմեցին ինձ դիւրացիները, թէ Տիգրանը սպանել էր ինձ վերաւորող

քիւրդին և յետոյ նահատակել: Վանքի երկրագործական գործիքները, նոյնպէս բոլոր միւս կայքերը տարել էին:

Այրել էին վանքի մնացած շինութիւնները, այրել էին շրջակայ պարտեզ և անտառները: Սահակ վարդապետի մոխիր եղած դիակը մի գիշեր գալիս գողանում են մօտիկ հայ գիւղացիները և մի տեղ հանգստացնում նրա ոսկորները՝ յանձնելով հողին: Վանքի մէջ եղած տնտեսին, հօտաղներին կոտորել էին: Մութը սկսեց: «Պէտք է շուտ հեռանալ, ասաց ժամկոչը, որովհետև շան հոտառութիւն ունին քրդերը, չլինի նկատեն մեզ այստեղ»: Լալով աղետորով վերջին հրաժեշտ տւի իմ սիրած նւիրական վանքին, եկեղեցուն, ջրերին, պատերին, հողերին, կիսայրած ծառերին, համբուրեցի վերջին անգամ ազնիւ Տիգրան վարժապետի հողագամբարանը: Լուսինը սկսեց դուրս գալ կրկին լուսաւորել վանքի սոսկացնող պատկերը, կարմիր ներկած գետինը... էլ չկարողացայ դիմանալ. գողգողուն քայլերով սկսեցինք հեռանալ...

Մի քանի օրան ճանապարհ հեռու էինք, երբ լսեցինք թէ Խիզան, Ազմ, Գառգառ, Սպարկերտ, Նորդուզ հայաքանակ գաւառները բոլորն էլ ենթարկուել են ս. Խաչ վանքի դրութեան...

Ա. Ա. Շ. Կ. Ե. Ր. Տ.

13/25 մայիս 96 թ.

Ալաշկերտը այժմ տագնապի մէջ է: Թէ հայ և թէ իսլամ տարրերը մեծ արիւնահեղութեան մը մերձեցումը կզգան: Ռուսաստանէն հայ յեղափոխականներու միահամուռ յարձակելու և մահամեղականները անողորմ կոտորելու լուրն է, որ խիստ կզբաղեցնէ մտքերը. քըրդերը բռնել են բոլոր կիրճերը, անցքերն ու ճամբարները, արդէն միշտ լրտեսներ կը զրկեն սահմանագլխի հայ գիւղերը:

Խաչու գիւղը թալանելու մտքով երեք ձիաւոր և մէկ հետեակ սիպկանցի քիւրդեր բերդանկաներով զինւած կերթան այնտեղ լրտեսելու: Սոսկալի անգթութիւններ կը գործեն. խեղճ գիւղացիք ոչխար, գառ և ուրիշ նւերներ տալով՝ հազիւ հազ կը յաջողին կակղացնել այդ գազաններուն սիրտը և հեռացնել գիւղէն: Աշխալէ գիւղի Հասօ անուն համրգիէ հազարապետը անտանելի պատուհաս մը եղած է իր հայ դըրացիներուն: Մէկին ոչխարները կը յափշտակէ, միւսին եզները, ուրիշի մը ուտելիքը, այնպէս որ խեղճերը օր ըստօրէ կը մատնւին պատառ մը հացի կարօտ վիճակին: Իսկ միւս գիւղերուն մէջ պատահածները՝ գազանութեան և անգթութեան ամենասոսկալներն են: Թալան, բռնաբարութիւն, սպանութիւն, առեւանգութիւն, ահա ինչ որ շարունակ տեղի կունենան նոյն իսկ կառավարութեան պաշտօնականներու կողմէ:

Ամեն տեղ համրգիէ հեծելազօրքը կը հաւաքեն՝ Զէյթուն և ըստ ոմանց Վան ուղարկելու համար: Ալ կարող էք երևակայել, թէ ինչեր կը քաշեն խեղճ հայերը կուր գնացող քիւրդերու ձեռքը, մանաւանդ

որ հայերու դէմն է այդ կուր: Վերջապէս Ալաշկերտի վիճակը շատ տխուր է:

Տխրութեամբ կը յիշեմ սա պարագան, որ հայ ժողովուրդը՝ հակառակ իրեն եղած յորդորներուն, հակառակ կատարուող տխուր փաստերուն և դառն փորձերուն, դարձեալ անփոյթ կը գտնուի ինքնապաշտպանութեան համար զէնք առնելու:

Ն. Ս. Մ. Ա. Կ. Ն. Ե. Ր. Կ. Ի. Լ. Ի. Կ. Ի. Ա. Յ. Ի. Յ.

5/17 մարտ 96 թ.

Պայրամին երկրորդ օրը մի կուր տեղի ունեցած է Ալէքսանդրէրի մէջ անգլիական Պալֆրէօն մարտանաւուն և օսմանեան Պէյրութ պահակ շոգենաւուն նաւազներէ ոմանց մէջ. անգլիացիներն թէ աղեկ տեսակէն տիոց մը կերած և թէ տեսակ տեսակ նախատանաց ենթարկուած են: Գործը շատ աղետալի հետեւանք պիտի ունենայ եղեր տեղացի հայերուն համար, եթէ դայմագամն ու զինւորական հազարապետը վրայ հասնելով ըստի՞ք զօրքերն իրենց տեղը չվերագարծնէին, որոնք մարթինները լեցուցած և պաշըպօզուկներու հետ միացած՝ քաղաքին վրայ յարձակելու վրայ են եղեր: Անգլիական մարտանաւաց հրամանատարն ապիկարութեամբ մը լուած է այս անպատուութեան առջև և մինչև իսկ անկարող գտնւած է պաշտպանել մի հայ պատանի, որ անգլիական լեզւին ծանօթ լինելով թարգմանի դեր կատարած է անգլիական նաւազներու մօտ. խեղճը մինչև իսկ դէպքին վայրն ալ չէ գտնւած, և ահա այսօր այդ անբաղուն Հայէպի կեդրոնական բանտը կը գտնուի: Ալ ի՞նչ սպասել այն կառավարութեանէն, երբ նա անկարող կը գտնուի նոյն իսկ իր զինւորական պատին պաշտպանելու, ի՞նչպէս կրնայ հաւածեալ և ամենուն ատելութեան ենթակայ եղող մի ազգ պաշտպանել:

Ցաւ ի սիրտ կը նշմարուի, որ այս օրեր Սուետիոյ հայաքանակ գիւղերու գլխուն ալ բան մը կը պատրաստուի արիւնկզակ թշնամոյն կողմէ. քննիչներ գացած են հոն: Կըսուի թէ նորանոր զօրքեր ալ խրկուելու վրայ են: Երէկի օրն Օսմ. պահականան այն ծովեզօր գացած է: Ուրիշ տեղերէն. հինգ հատ պահակ շոգենաւներ ալ եկած են և կը պատին այժմ Կիլիկիոյ և Սուետիոյ եզերքները հայ կամաւորներու խմբերուն Կիլիկիա անցնելուն արգելք ըլլալու համար: Զգիտեմ ո՞վ կը խնայէ այն տեղի անօթի և մերկ հայուն...

9/21 և 10/22 մարտ 96 թ.

Քիլիս ևս զոհ գնաց թիւրք բարբարոս խուճանին: Մինչգեռ մէկ կողմէն, որպէս թէ զօրքերն դրսէն եկող արար ու քրդերն կարգելին ներս մտնել, միւս կողմէ տեղացի շներն կը խողխողէին ժողովուրդը, կը թալանէին ու կը վառէին հայոց տներն ու խանութները: Քաղաքին մէջ մորթուած են մօտաւորապէս 30 հոգի, որոնց մէջ տեղւոյն քանի մը երեւելիներն ալ կան: Թալուած են բոլոր հայոց խանութներն և շատ մը

Հայու տներ, բացի Պէզիստանէն. այլեւ՝ է միայն Պայրամեաններու տունն, իսկ մեծ կոտորածը գործւած է շրջակայ այգիներն ու պարտէզներն գտնւող Հայերուն վրայ, որոնց թիւն կը սուր թէ՛ շուրջ 200-ի կը հասնի: Եթէ Հալէպէն էսթերիկներն չհասնէին (Չորիաւոր զինւորներ) տեղւոյն բոլոր Հայոց ջնջոււմը անտարակուսելի էր: Գէպէն օրն տեղւոյն գայմագամն և հազարապետը Հալէպ կը գտնուին եղեր, անշուշտ կանխամտածութեամբ: Քիլիսի գէպէն այժմ սարսափով լեցուցած է Հալէպ, Այնթապ, Այնտիոք, Պէշլան և մինչև իսկ Ալէքսանդրէզը: Բոլոր քրիստոնեայք միշտ ահ ու դողի մէջ են, վայրկեանէ վայրկեան կսպասուի արիւնհեղուութեանց և աւարառութեանց: Մոռցայ ըսել թէ՛ Քիլիսի գէպէն մէջ մեծ դեր խաղացած են կանոնաւոր զօրքն ալ, որոնք որպէս թէ՛ ժողովուրդը պաշտպանելու պաշտօնն ունէին:

* *

17/20 մարտ 96 թ.

Ունիոյ գործերու մասին նախորդ նամակներովս ընդարձակ դրած էի, որոյ վերջնական հանգամանքներն կը համառօտեմ աստ: Բազում աշխատեցանք և ոչինչ կալանք. մեր նախնի փառաց այդ նւիրական վայրն կըրկին ընկաւ մարդասէր Եւրոպայի պաշտպանեալ Ռճրագործի ճիրաններուն տակ: Ունին այժմ անկայուն և տարտամ վիճակի մը մէջ կը գտնուի: Մի հաւատարմութեք զանազան թերթերու գրածներուն: Այն պայմաններն, որ երկուստք ընդունեցան, բարենորոգմանց հռչակաւոր ծրագրին մէջ արդէն գծւածէին Չէյթուի և Հաճընի համար, որուն գործադրութիւնը, եթէ արդի վիճակը շարունակուի, հայոց բոլորովին բնաջնջման հետ թերևս իրագործուի. եթէ երբէք այս վիճակին վերջնական և հիմնական բարեփոխում մը չարւած և առանց հզօր և իրական միջամտութեան, հիւպատոսները որ և է կարգադրութիւն մ'ընելով մեկնին անկէ, այն ատեն փոխանակ մեր քաջարի դիւցազներու և դիւցազնուհիներու, մահագոյժ բուերու երամներ պիտի տեսնուին Տաւրոսի հպարտ ու գոռոզ այդ բարձանց վրայ, և դժուրոց ծնունդ սուլթանն անմեղ հայերու արիւնով ներկւած գահոյն վրայէն պիտի ըսէ իր պաշտպան աստծուն ու դաշնակից Եւրոպային՝ «Արդ հրձիւմի սիրտ և ի հօգի, զի տեսին աչք իմ զվրէժխնդրութիւն իմ ցանկալի:»

Չէյթուցեաց կոտորածն անխուսափելի էր, եթէ հիւպատոսները մի ժամանակ ալ ուշանային, որովհետև ուտեստի և ուղմամթերքի բացարձակ պակասութիւնը թիւրքին զօրութեան դիմադրելու այլևս ոյժ էր թողած իրենց վրայ, թէև ի սկզբան պայման առաջարկած էին, Չէյթուին հետ Մարաշը, Հաճընը և Ալպիստանը միացնելով մի առանձնաշնորհեալ երկիր կազմիլ բայց հիւպատոսներու դեսպանատանց հետ ըրած բանակցութիւններէն սորա անկարելութիւնը հասկնալով, բաւականացած են միայն Չէյթուին համար նշանակած ծանօթ պայմաններով, որոնց ոչնչութիւնը ակնյայտնի է արդէն: Կուի միջոցին Չէյթուն գտնւող ոմանց յայտարարութեանց համաձայն, Չէյթուին դիմադրութեան միջոցին կուի ժամանակ հայոց տւած կորուստն իբր թէ եղած է 120 հօգի, իսկ անօթութենէ և հիւանդութենէ մեռնողներուն թիւը 8000-էն

աւելի. Թրքաց կորուստին թիւը որոշ չեն կրնար ըսել, բայց կը կարծեն թէ 10,000-ի մը կը հասնի:

* *

25/6 ապրիլ 96 թ.

Ներսերէն առնւած թշուառութեանց և բարբարոսութեանց լուրերն աննկարագրելի են: Իբրև օրինակ, քանի մը իրողութիւններ յիշենք հոս. ա) Ուրֆայի մէջ ջարդին հետեւալ օրերը, որպէս թէ կարոտեղոց օգնելու նպատակաւ իրենց սպանեալ ազգայնոց միսերն եփած և կերցուցած են անոնց, և այս իրօք դիտմամբ, առաջին դիակները կերցնելով ողջ մնացածներն ալ թունաւորել և ոչնչացնել, բ) Կեսաբուր անարժան համարել ոչխարի կամ այծի միս ուտելու և գ) նոր տեսակ անարգանք մը ևս ընել հայոց: Այսօր Ուրֆայի մէջ խեղճութիւնը այն աստիճանի է հասած, որ բախտաւոր կը համարուին այն անձինք, որոնք օրական 20-25 դահեկանի հաց ձեռք բերելու կը յաջողին: Պերէճիկի մէջ ընտանիք մը ամբողջովին ջարդելէն յետոյ կսկսին փնտռել տան օրիորդը, որ գեղեցկուհի մ'է եղած. երկար փնտռելէն վերջ դիակը կը գտնին ջրհորին մէջ, ուր կամովին նետուել է անբախտը իր պատիւը փրկելու համար, և կանպատեն անշունչ մարմինը... Այնթապի մէջ երկաթագործներն ու դարբինները բռնած և գլուխին հնոցի մէջ խանձելէն վերջը սալի վրայ դրած և մուրճով ջախջախած են. ծերունի պայտարի մը ծնկներուն վրայ պառկեցնելով մորթած են իր երկու երիտասարդ զաւակները, որուն հետեւեք խեղճ ծերունին խենթացած է. հայ կաթովի երիտասարդ մը այնչափ բրածեծ ըրած են, որ մարմնոյն ոսկորները ջարդ ու փշուր լինելով բոլորովին տափկած է: Մարաշի մէջ կանոնաւոր զօրքերը ամեն լըբութիւն ի գործ դնելէն վերջը գեղեցիկ օրիորդներն ու հարսները պարել տալէն և ամեն տեսակ լիտիութիւն կատարելէն յետոյ կամ առեւանգած կամ ոչնչացուցած են: Ամրգ (որ Հալէպի և Ալէքսանդրէզի մէջտեղ ընդարձակ դաշտավայր մ'է), նոյն իսկ Հալէպի մէջ բազմաթիւ առեւանգւած հայ օրիորդներ կը գտնուին: Տեղւոյն քրիստոնեայք թէպէտ և լուր տւած են հիւպատոսներուն, բայց նոքա անկարող գտնւած են այդ անբախտներն ազատելու, իսկ ոմանք այս մասին թիւրք կառավարութեան դիմելն իսկ աւելորդ համարած են: Մարաշ, Այնթապ և ուրիշ տեղեր եկեղեցիներու և աղօթարաններու մէջ անօթի, քաղցած և մերկ կարօտեղոց անհամար բազմութիւն մը կը վիտայ, որոնց հացի թէ ամենաչնչին օգնութիւն մը կը մատակարարուի: Որչափ որ դրսէն նպաստներ ալ կուգան, բայց ասոնք հազիւ թէ թշուառութեանց 10/0-ը կրնան մեղմացնել: Արդէն թշուառներու կարգմաններն սկսած են ելնել հետզհետէ Ուրֆայէն և Տիգրանակերտէն. սիրտ կուղէ, որ դիմանայ ասոնց վիճակին և պատմութեանց առջև: Եթէ կարելի լինի մարդ կուզէ ելնել այս երկրէն՝ զանոնք չտեսնելու և չլսելու համար, որովհետև ինչ որ ստակալին է կուզես օգնել և չես կրնար: Ուրֆայէն, Մարաշէն, Այնթապէն կոտորուածէն ազատուած քանի մը խեղճեր իրենց ընտանեաց գորյն օգնութիւն մ'ընելու յուսով Հալէպ գացած են ստակ վաստկելու, կառավարութիւնը ամենամեծ խստութեամբ կա դարձու-

ցած է զիրենք իրենց տեղերը. այժմ Տաճկաստանի մէջ այս ընդհանուր կանոն մ'է եղած՝ պանդուխտները իրենց տեղերը վերադարձնել...

Ք Ղ Ի Ի Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Սուլթանական անագորոյն Տրամանները, ինչպէս Հայաստանի ամեն վայր, նոյնպէս ալ Քղիի գաւառը քանդեցին ու աւերակ դարձրին: 24այ դիւր մը, որ կողոպտուած ու քանդուած էր ըլլայ:

Շրջակայ գիւղացիներէն շատերը հազիւ հազ իրենց կեանքը պրծելով՝ քաղաքը ապաստանած են: Քաղաքին ամեն մէկ տան մէջ, իրարու վըայ դիզուած, 20-25 հոգի կը հաշուի: Մերկ ու բոբիկ՝ մէկը իր հարսն ու որդին, միւսը մայրը, եղբայրը և քոյրերը թողած փախած են: Շատերն ալ իրենց տունն ու տեղը ձգելով՝ լեռները քաշուած են, բայց ինչ ըլլալին յայտնի չէ, որովհետև ամեն կողմ ահ ու սարսափ կը տիրէ: Քաղաքէն դէպի գիւղերը հաղորդակցութիւնն դադրած է, ոչ ոք կարող է դուրս ելլել: Վերջապէս ընդհանուր վիճակը աղէտալի է: Գիւղերէն մանրամասն տեղեկութիւններ կը պահպին, միայն սա ըսեմ թէ, սովէն մեռնողներ շատ պիտի ըլլան: Քաղաքին նկատմամբ թըշուառութիւնները աննկարագրելի են:

ԽՈՒԲՍ.—Երբ անխիղճ սուլթանի կողմանէ չորս դին խժգժութիւններ ի գործ կը դրուէին, գիւղին երևելիներէն Խօրմաթլեանք, Հիւսեյին պէյի որդւոյն, Հայտար պէյին օգնութիւնը կը հայցեն, որ իսկոյն իր պահպան քիւրդերով կը փութայ պաշտպանութեան: Այս միջոցին էր, մէկ քանի հոգի փայտի գացած ատեննին, գիւղին տակ, գոռներուն մէջ, բորսանցի քիւրդերուն հանդիպելով՝ որոնք աւարառութենէ ետ կը դառնային իրենց վըայ ալ կը յարձակին և ձեռուընուն ջորիները կը յափշտակեն: Այս լուրը գիւղը հասածին պէս, Հայտար պէյին քիւրդերուն հետ 20-30 հատ ալ հայ երիտասարդներ օգնութեան կը հասնին և կռիւը կըսկսին. թէև բորսանցիներէն հինգ վեց հոգի գնդակահար կինեն, բայց առանց ջորիները ազատելու ետ կը դառնան. անոնց շատութեան պատճառաւ ալ չէին կըրցեր դիմադրել:

Այս դէպքին վըայ Խօրմաթլեանները սարսափահար Մեսրոպ էֆէնդին և Գեորգ աղան իրենց ընտանիքներով Հայտար պէյին տունը կերթան, իսկ Վարապետ և Յովհաննէս էֆէնդիները Հողաս ԱՏմէտ պէյին կը դիմեն իրենց պաշտպանութեան համար:

Այս էֆէնդիներուն մեկնելէն վերջը, գիւղին մէջ արդէն յուսահատութիւնը տիրած էր, երբ նոյն գիշերը 1200 քիւրս՝ պիճանցիք, կոճկիք, խարորցիք, խուպպիք, բորսանցիք գալով գիւղը կը պաշարեն: Խուրսացիք, մեծ ու պղտիկ, երեք օր երեք գիշեր դիւցազնաբար թշնամոյն դէմ կը կռւին ինքզինքնին պաշտպանելու: Սակայն ինչ դժբախտութիւն, գնդակներն կը պարպուին ինչ ընեն, ճարերնին հատած՝ տուններնին,

տեղերնին ձգելով, մի կերպ, մէկ մասը քաղաքը, մէկ մասն ալ լեռները կապաստանին: Քիւրդերը այլևս հանգիստ ներս մտնելով՝ նախ եկեղեցին կը պղծեն, պատկերները կը պատուտեն, բոլոր անօթներն ալ կը շորթեն, անկից վերջն ալ կսկսին տունները պարպել իրենց հետ բերած պարկերներուն մէջ. գրեթէ բոլոր գիւղը աւերակ կը դարձնեն:

Այդ կուրի ատենը բաւական զոհ տուած ենք:

Երեք օր ետքը, նոյնքան բազմութեամբ տերսիմցիք կուգան Խուրսը կողոպտելու, որ իրենցմէ առաջ կողոպտած էին, անոնք ալ մոռացուած բաները առնելով՝ կըտանեն:

Խուրսի ընդհանուր փնտրը կը հաշուին 96000 ոսկի, միայն եկեղեցիները կը հաշվուի 800 ոսկի:

**

ՍԻՐԿԵՒԵԼԻԻ.—Այս գիւղի հարուստ երկու եղբայր Այլանխանեանները սպանուած են, գիւղն ալ թալանուած: Գիւղի բնակիչները լեղապատառ ասդին ու անդին կը փախչին:

**

ՕՍՆԱԿ.—Իսմայիլ պէյը, Ապոզնակ, Հասան պէյին մանչերը, Տարման Իսմայիլ պէյին տղաքը, Ծերմաք և Արեգ ալ շէյխ Հաւըզ էֆէնդիները թէև կը պաշտպանեն այս գիւղերը, սակայն ասոնք ալ այսպիսով կը ոչնչանան: Գրժրգանա Մուստաֆա աղան 300 հոգիով երեք ամիսէ 2անաղջիք նստած իրբև թէ կը պաշտպանէ. ինքը 2անաղջեցոց ծուծը հանեց:

Արուց Ասուածածնայ վանահայր Մեսրոպի 20-22 տարեկան տղան գիւղէն դուրս կը մորթին:

Քաղաքի մօտակայ կողոպտուած գիւղերն են՝ Էլմէզ, Չումախ, Ակիպէնանք, Ճպուգեղ, Ախրըզուտ, Չարիպաշ, Օրար, Սեղունք, Ասող-Բերթ, Քերպոզ, Աւրուրնիկ, Չան, Չէլէպու, Մրզան, Քիւրս-Չանախէք, Սանճախըզը, Խուրքար, Ալիբերան: Սանճըղու մէջ երկու հարս, երկու ալ աղջիկ թըքացուցած են: Մեռած և վերաւորուածները յայտնի չեն:

50-ի չափ Համիդիէի զօրքեր, իբրև թէ Օրորի պաշտպանութեան կուգան, երբ կիմանան թէ հըսընանցիք 800-1000 հոգիի չափ Ասող-Բերթի վըայ կը քալին, օգնութեան կերթան:

ԱՍՏՂ-ԲԵՐԴ.—Ինչպէս ըսինք համիդիէները Ասող-Բերթի օգնութեան գացած էին, հայերուն հետ միանալով կսկսին կռուել բայց երբ կը տեսնեն, որ կարելի չէ յաղթել, համիդիէները կը միանան յարձակողներուն հետ: Վռիւը երկար կը տևէ. քիւրդերէն 70-ի չափ կը վերաւորեն, բաւական հոգիք ալ կը մեռնին. 36 քիւրդ ալ կապիւով քաղաք կը բերեն կառավարութեան կը յանձնեն. մեր վերաւորեալները և մեռեալները յայտնի չեն:

**

ՔՂԻԻ ՔԱՂԱՔԸ.—Քիւրդերը և չէրքէզները միանալով, Ընտերէսը, Շէն, Աոինճ Հէրման, Մեյլքան, Ամաւիչ, Տենիկ և ուրիշ մի քանի հայ գիւղեր քանդելով ու աւերելով, 800-ի չափ քաղաքին վըայ կուգան, Քղիի երիտասարդութիւնը ուրիշ բան մը չլիտի կըրնար ընել, բացի միայն յուսահատական կռիւ մը բարբարոսներուն դէմ, ուստի աս մտադրութեամբ ժողովց

